

ספרי זכרונות ועדויות על שואת יהודי יוון

ז'ק סטרומזה

שואת יהודי יוון תוארה בכמה חיבורים ומחקרים, שחלקם נכתבו במקורם בעברית וחלקם תורגמו לעברית, ולא אפרטם כאן. עם זאת מצויים על פרשה זו כמה ספרים לועזיים, הכוללים זכרונות אישיים או תעודות, שאינם ידועים לקורא העברי, אם בגלל לשונם ואם בגלל נדירותם. להלן אסקור 7 ספרים מסוג זה, 4 מהם ספרי זכרונות ו-3 מהם כתבים המבוססים על תיעוד ועל עדויות שבעל-פה; 3 מהם פורסמו בלשון היוונית, 2 — בצרפתית ו-2 — באנגלית. ספרים אלה יש בהם תוספת חשובה על מה שידוע לנו ממקורות אחרים על שואת יהודי יוון.

ערב מלחמת-העולם השנייה מנתה יהדות יוון כולה, לרבות איי הדודקאנס, קצת יותר מ-77,000 נפש; מהם: 56,500 בסאלוניקי ו-3,000 באתונה. מעורבותה של יוון במלחמה החלה כאשר הותקפה על-ידי צבא איטליה ב-28 באוקטובר 1940. ב-6 באפריל 1941 הכריזה גרמניה מלחמה נגד יוון, וצבאה כבש את סאלוניקי ב-9 באפריל ואת אתונה ב-27 בו. יוון חולקה ל-3 אזורים כיבוש: כ-59,500 יהודים היו באזור הגרמני, כ-12,500 — באזור האיטלקי וכ-5,000 יהודים — באזור הבולגארי. חמור במיוחד היה מצב היהודים שבאזור הכיבוש הגרמני. שילוחם למחנות-המוות אושוויץ-בירקנאו נעשה בקצב מזוהר, החל מ-15 במארס 1943 ועיקרו עד ה-1 ביוני 1943. תוך כדי המלחמה הושמדו כ-65,000 מיהודי-יוון, רובם בתאי הגאז. הכורת עלה על קהילות עתיקות-יומין, וראש להן קהילת סאלוניקי, שהיתה פאר היהדות הספרדית במשך כ-450 שנה.

א. זכרונות ממחנות-המוות

Marco Nahon, *Birkenau, le camp de la mort*, Dachau-Augsburg, juin-juillet 1945, 134 pp. (Dactylographie: Yad Vashem, Jerusalem, n°-2082-826)

'בירקנאו — מחנה המוות, הראשון בין ארבעת חיבורי הזכרונות שייסקרו להלן, נכתב ביולי 1945, בידי מארקו נכון, מיד לאחר שמחברו השתחרר ממחנה זה. הספר לא יצא בדפוס. מצויים עותקים בודדים ממנו, בצרפתית וביוונית (עותק אחד בצרפתית, ובו 134 עמודים, מצוי בארכיון יד-ושם בירושלים).

המחבר היה רופא בעיירה דידימוטיקה שבתראקיה, ליד הגבול התורכי, שמנתה כ-35 אלף תושבים, מהם 1070 יהודים. מפי ידידים יוונים נודע לנכון על כוונת

הכובשים להגלות את האוכלוסיה היהודית, אולם הוא לא שיער מה מצפה ליהודים. כמוהו היו שאננים רוב יהודי העיירה, ואכן רובם הגדול נלקח למחנות ורק כ-30 מהם נצלו. עיקרו של הספר, הכולל 30 פרקים קצרים, עוסק בתיאור מתומצת ומלא רגש של שהיית המחבר במחנות-ההשמדה, תחילה בבירקנאו, שממנו הועבר באוקטובר 1944 למחנה שטוטהוף (אזור דאנציג), ממנו לאטרדינגן (אזור שטוטגארט), אורדרוף (אזור תורינגיה) בוכנוואלד ולבסוף — לדאכאו, שאליו הגיע במצב גופני חמור, ב-27 באפריל 1945. יומיים אחרי-כן שוחרר המחנה, ונכון ניצל.

אציין פרט בספר הנוגע לי. נכון מספר על יהודי בשם סטרומזה מסאלוניקי, שהיה בתזמורת המחנה, ובנסותו להעביר ידיעה לאחותו שבמחנה נשים סמוך נתפס, הועבר לפלוגת-עונשין ונפטר כעבור ימים אחדים. המדובר הוא בי, שהייתי כנר ראשון בתזמורת בירקנאו. אמנם נתפסתי והוכנסתי לצינוק אך לאחר יומיים שוחרתי. מעשה זה אירע קודם לזמן המתואר על-ידי נכון, ואילו באותו זמן כבר הועסקתי כמהנדס במשרד התכנון של מפעל Union Werke באושוויץ.

בזכרונותיו של נכון ראוי לציין את התיאורים האותנטיים מחיי המחנה וכן את העובדה שבעיירת מגוריו, למרות האפשרויות המרובות לבריחה, בשל קירבת הגבול התורכי, הצילו את עצמם יהודים מעטים בלבד.

Albert Ménasché, *Birkenau, Auschwitz II — Memoirs of an Eyewitness; How 72.000 Greek Jews Perished*, New York 1947, 135 pp.

ספרו של ד"ר אלברט מנשה, 'בירקנאו, אושוויץ II — זכרונות של עד-ראייה: כיצד נספו 72,000 יהודי יוון', יצא לאור באנגלית בניו יורק בשנת 1947; וביוונית — בסאלוניקי בשנת 1974. הספר כולל תיאור מפורט של החיים במחנה בירקנאו. ד"ר מנשה היה רופא, יליד סאלוניקי, שסיים לימודיו ברפואה בטולוז שבצרפת, שם גם למד בקונסרבטוריון וקיבל פרס ראשון בנגינה. הוא היה חליץ מעולה וניגן במשך כמה חודשים בתזמורת בירקנאו, כך היה עד למעשי זוועה. כך, למשל, ראה במו עיניו כיצד 300 צעירות מיוון, ביניהן בתו בת ה-16, הובלו לתאי-הגזאים, ובאותו זמן היו הוא וחבריו כפויים להשמיע מארשים צבאיים. במקרה אחר, נעלם בין לילה מחנה צוענים שהיה בקירבת מקום, כדי לפנות את המקום אלפי היהודים שהובלו מהונגאריה להשמדה. חשוב במיוחד הוא תיאורו את מרד הזונדרקומאנדו במחנה זה, שבמהלכו נספו 300 יוצאי יוון. המתמרדים, שאחד מראשיהם היה חברנו אורה מלאריסה, לשעבר סגן בצבא היווני, פוצצו את אחת המשרפות והוציאוה מכלל פעולה. עקב המהומה שנוצרה הצליחו מספר יהודים יוונים להימלט ולהינצל (ביניהם חברינו: מארסל נג'רי — שנפטר בארה"ב, דניאל בן נחמיאס — כיום בארה"ב, וליאון כהן החי עימנו בישראל).¹ הספר כולל תוכנית של מחנה בירקנאו ושל המשרפה מספר 3 בו, שהמורדים הרסוה, וכן תיאור מפורט של תהליך ההשמדה בתאי הגזאים ושריפת הגויות.

ד"ר מנשה הועבר מבירקנאו למחנות שבאורניינבורג, סאקסנהאוזן, ולבסוף לדאכאו, שממנו שוחרר בידי אנשי-צבא אמריקאים בסוף אפריל 1945.

1 זכרונותיו של ליאון כהן על מרד היהודים בבירקנאו מתפרסמים בחוברת זו — המערכת.

Hainz Salvator Cougno, *Ezissa to Thanato — To Imeroloyo tou Arithmou 109565*, second edition, Thessaloniki 1982, 581 pp.

ספרו של היינץ סאלבאטור קוניו 'חייתי את המוות — יומנו האישי של מס' 109565' (ביונית) יצא לאור בסאלוניקי ב־1981. מהדורתו הראשונה אזלה מיד, וב־1982 יצאה מהדורה מורחבת שלו והיא הנסקרת כאן. זהו ספר עב־כרס (581 עמודים) ובו שלושה חלקים: (א) שילוח יהודי סאלוניקי להשמדה וכן תלאותיהם במחנה בירקנאו ובמחנות אחרים עד השחרור (171 עמודים). (ב) עדויות ומסמכים רשמיים על המדיניות הנאצית משנת 1939 וכן שלבי התיכנון והביצוע של השמדת יהודי אירופה בארצות שונות (220 עמודים). (ג) תצלומים של מסמכים ותעודות הקשורים בהשמדת יהודי סאלוניקי, רובם מהמוזיאון הממלכתי באושוויץ (190 עמודים). להלן אסקור בעיקר את החלק הראשון, הכולל את זכרונותיו האישיים של קוניו.

קוניו נולד בסאלוניקי והיה בן 15, אך מפותח יחסית בגופו, כאשר שולח לאושוויץ יחד עם משפחתו, שכללה את אביו, אמו (ממוצא צ'כי) ואחותו, שכולם הטיבו לדבר גרמנית. הוא מתאר באופן שיטתי את החיים במחנה אושוויץ, שאליו הגיע ב־20 במארס 1943. לדבריו, באושוויץ ובמחנות הסמוכים לו היו כלואים כ־150 אלף נפש. המחנה הראשי היה מחולק לחמש יחידות: מחנה לגברים, מחנה לנשים, מחנה לצוענים, מחנה ליהודים עם משפחותיהם, מחנה ליהודים שלא קועקע מספר בזרועם. הוא מתאר את שיטת המיון (סלקציה), שנעשה אחת לחודש, ואת השילוח לתאי־הגזא, במגמה לשמור על מספר יציב של הכלואים ולפנות מקום למשלוחים חדשים של אנשים שהוכלו למחנה. כן הוא מתאר את מתקני ההשמדה, שבהם נספרו 4 מיליון אנשים. (לכך אני מבקש להוסיף: כי המיון נעשה קודם כל בבית־החולים, ממנו שולחו החולים והחלשים, את מיכסת המיועדים למוות השלימו בעת מיסוד הנוכחות. בפלוגה שהועסקתי בה כמהנדס לא נערך מיון, בשל חיוניות עבודתה בייצור נשק, על־כן הכל רצו לעבוד בפלוגה זו.)

ב־18 ביאנואר 1945, בהתקרב הצבא הסובייטי, פקדו הגרמנים לפנות את המחנה. בקור מקפיא (25 מעלות מתחת לאפס) פונו העצורים ברגל עד צומת הרכבות בעיירה גלייביץ ומשם בקרונוט גלויים שהיו מיועדים לבהמות. בלכתו ברגל, במהירות של 4-5 ק"מ לשעה, הגיע קוניו עם אביו למחנה מאוטהאוזן שבאוסטריה ב־25 ביאנואר 1945, ומשם — למחנות אחרים (מלק, אבנזה), שגם בהם ניספו האסירים. הוא שוחרר בידי אנשי צבא אמריקאים ב־6 במאי 1945.

החלק השני של הספר כולל בין היתר פירוט של האוכלוסיה היהודית באירופה, מעקב אחר שלבי רדיפתם וחיסולם שנה אחר שנה (1939-1945), רשימה אלפביתית של כל המחנות, המפעלים והמקומות שהיו קשורים בהשמדת יהודי אירופה. בחלק זה מובאות גם סקירות על האירועים באושוויץ בשנת 1943, שנכתבו בידי דאודה צ'ץ וגרש רביץ — שתייהן ממוזיאון אושוויץ. בין היתר מסופר כאן על גברים ונשים שעבדו במפעל Union Werke והוצאו להורג בתלייה, בהחשדם בהעברת חומר הנפץ לפיצוץ המשרפה בבירקנאו. עוד מסופר בסקירות אלו, כי מיוון פונו 65,000 יהודים, 12,757 מהם הוטבע מספר על זרועם, בסך־הכל ניצולו מתוכם 2,469 בלבד (3.8% מכלל המפונים). עוד בחלק זה: על נסיונות בריחה מרובים של גברים ושל נשים מאושוויץ, שחלקם הצליחו ונצלו.

Errikos Sévillias, *Athens-Auschwitz*, Translated and introduced by Nikos Stavroulakis, Athens 1983, 109 pp.

אתונה – אושוויץ, ספרו של אריקוס סביליאס נכתב ביוונית ויצא לאור באנגלית, באתונה, בשנת 1983. מתרגם הספר, ניקוס סטאברולאקיס, אף הוסיף לספר מבוא והערות. סביליאס נולד באתונה בשנת 1901 למשפחה ענייה, והוא מגדיר את עצמו כ'איש פשוט'. הוא נעצר ב־24 במאָרס 1944 באתונה, שהיתה נתונה מאז ספטמבר 1943 תחת כיבוש גרמני, לאחר כניעת איטליה ויציאתה ממעגל המלחמה. תחילה הוא הועבר למחנה המעצר בחאידארי, שלייד אתונה, ומשם נשלח למחנה אושוויץ והגיע אליו ב־14 באפריל. אף שהיה בן 43 בלבד, הוא נראה זקן ובהגיעו לאושוויץ הוא מוין וצורף אל קבוצת זקנים, שהיתה מיועדת לחיסול מידי. הוא לא ידע מה הגורל המזומן לו, אך קרובי משפחתו הצעירים, שצורפו לקבוצה שנועדה להישלח לעבודה במחנה, קראו לו להצטרף אליהם. כדי להיות בקרב משפחתו, הוא ניצל רגע של הסחת דעת מצד קצין ס"ס, שהיה ממונה עליהם, עבר לקבוצת העבודה וכך ניצל. שבע פעמים הוא עמד מול המוות וברגע האחרון ניצל, בכל הפעמים בניסיונות מופלאות.

בזכרונותיו, שנכתבו שנים רבות לאחר שחרורו, הוא מרכה לתהות על פרשת השואה, שאינה נותנת לו מנוח: על גישת הגרמנים כלפי היהודים, על האבסורד שבהשמדה, ועוד תהיות 'פילוסופיות' כאלה שהן אשר הניעוהו לכתוב את ספרו. עיקרו של הספר עוסק במה שעבר על המחבר בשנים אלו, אך במבוא לספר ניתנת סקירה תמציתית של תולדות היהודים ביוון מראשיתן עד השואה ובמהלך הספר מובאים נתונים שונים מאלה שבמקורות אחרים. כך, לדבריו, מנו יהודי יוון ערב מלחמת־העולם השנייה 77,178 נפש ומתוכם נספו 67,112 (כ־87%).

ב. עדויות ותעודות

I.A. Matarasso, *Ki' omos oli tous den Péthanan*, Athens 1948, 110 pp.

ספרו של ד"ר יצחק א' מאטאראסו, 'ובכל זאת לא כולם נספו...', שיצא לאור ביוונית, באתונה בשנת 1948, כולל שני חלקים. חלקו הראשון הוא אוסף של עדויות ונתונים ובו כאילו נותן המחבר, שהיה רופא בסאלוניקי, את רשות הדיבור לנספים ('המתים מדברים אלינו') ושם בפיהם את השאלות שאין להן מענה. ואילו חלקו השני הוא תיאור מסכם של שלבי ההשמדה של יהדות סאלוניקי.

לפי תיאורו, כללה תוכנית הפעולה המתוחכמת והיעילה של הגרמנים להשמדת יהודי סאלוניקי שלושה שלבים. (א) מהתחלת הכיבוש הגרמני, 9 באפריל 1941, עד 11 ביולי 1942 – תקופה של אי־ביטחון יחסי ליהודים והחרמת נכסיהם ללא־ניידי שלהם, לרבות דירותיהם. (אוסף פרט מזכרוני: בתקופה זו היו אפילו מקרים של סחר בין יהודים לחיילים גרמנים בשוק השחור. הגרמנים היו מחליפים מנות־בשר שלהם בסוכן או מצרכים אחרים שחסרו להם.) (ב) מ־11 ביולי 1942 עד 25 בפברואר 1943 אורגנו רדיפות שיטתיות נגד היהודים: צעירים חויבו לצאת לעבודות־כפייה, היהודים חויבו לפנות את מתיהם מבית־הקברות, לשם הרחבת שטח האוניברסיטה ועוד כיו"ב. לדעת מאטאראסו, הגרמנים הטרידו בשלב זה את היהודים ללא הפסק

כדי לטשטש את ערנותם והערימו עליהם חובות ופעילויות קהילתיות ואישיות, שהטילו מעמסה קשה על כל יהודי בסאלוניקי, כדי למנוע את היהודים מלנסות לברוח מהעיר, כי על-ידי כך הם היו מכבידים על עול אחיהם שנשארו. (ג) השלב האחרון — מסוף פברואר עד אוגוסט 1943 — שילוח היהודים מסאלוניקי, מהגטו שהוקם ברובע על-שם הבארון הירש שלייד תחנת-הרכבת, אל מחנות-המוות בפולין. המחבר מאשים בספרו את הרב ד"ר צבי קורץ, הרב הראשי של קהילת סאלוניקי, שבאותו זמן גם שימש בפקודת הגרמנים כראש הקהילה, בעשיית רצון הנאצים ובהטעיית הקהילה. זו סוגיה מורכבת, שזכתה לדיון על-ידי רבים שכתבו על שואת יהודי סאלוניקי, ולא נעשה לה צדק אם נדון כאן בפירוט בטענותיו של ד"ר מאטאראסו. עוד מציין המחבר, כי 120 יהודים מקרב הקהילה — ביניהם נשיאה האחרון, אלבלה, ומרעיו — שיתפו פעולה עם הנאצים.

העניין בספר זה, אחד הראשונים שנכתבו על שואת יהודי יוון, נובע מההקף הנרחב של הדיון בהבטים שונים של הפרשה. חלק מקורי בספר, שנכתב בידי מנטש מולכי, עוסק בשוד השיטתי של הרכוש היהודי בסאלוניקי על-ידי הגרמנים. הרכוש שנשדד מוערך על-ידי הכותב ברבבות לירות אנגליות מזהב (סוברנים).

Miriam Novitch, *Le passage des barbares — Contribution à l'histoire de la déportation et de la résistance des Juifs Grecs*, Nice, s.d. (1975?), 141 pp.

ספרה של מרים נוביץ', 'מעבר הברברים', כולל 37 עדויות, רובן מפי ניצולים יהודים מן השואה, יצא לאור בצרפתית. המחברת, חברה בקיבוץ לוחמי הגטאות, סיירה בשנת 1959 ברחבי יוון (היא עצמה אינה מיוצאי יוון) כדי לאסוף תעודות ולגבות עדויות על השואה בארץ זו. העדויות נגבו מפי אסירי מחנות וחברים במחתרת היוונית, כשליש מהן על סאלוניקי ויתרן על קהילות אחרות ביוון. העדויות רובן קצרות וכתובות בסגנון פשוט. מתארות פרשות שונות: הדיכוי שקדם להשמדה, השילוח למחנות והחיים בהם, חלקם של היהודים בתנועת ההתנגדות היוונית, יחסם החיובי של שלטונות הכיבוש האיטלקיים אל היהודים ועוד. בספר מובאים גם תעודות ונספחים, ובהם ריכוז של עדויות על קורבנות הניסויים הרפואיים שעשו הנאצים במחנות. כן מובא בנספחים מכתב מחאה מאת הארכיבישוף של אתונה, דאמאסקינוס, מ-23 במארס 1943, שבו הוא תובע מהרשויות היווניות להתערב בפני הגרמנים כדי לעצור את שילוח היהודים למחנות. הוא גם מגנה בשם הכנסייה כל צורה של אפליה גזעית או דתית. בנספח אחר מובאת רשימה של אחדים מהיהודים שהשתתפו במחתרת היוונית נגד הנאצים. לפי הערכת עו"ד אשר מואיסס, יו"ר ועד הקהילות ביוון אחר המלחמה, השתתפו כ-800 יהודים בתנועת המחתרת היוונית.

P.K. Enepekidis, *I Diogmi ton Evraion en Elladi 1941-1944*, Athens 1969, 199 pp.

ספרו של פולי ק' אֵנֶפֶקִידִיס, 'רדיפות היהודים ביוון 1941-1944' (ביוונית, יצא לאור באתונה ב-1969). המחבר הוא מרצה באוניברסיטת וינה, לא-יהודי. ספרו הוא מחקר הכולל מסמכים, עדויות בעל-פה (מהן עדויות שהובאו בספרה של נוביץ' שנסקר

לעיל) ודיונים בכמה עניינים, שדומני אינם ידועים ממקורות אחרים. תעודות ופרטים רבים בספר דנים ביחסם של היוונים להשמדת היהודים שבארצם. ראויה לציון איגרת סודית (מס' E130 1/10) ששלח ב־18 במאָרס 1943 ראש־הממשלה היווני פרופ' לוגוֹטִטופולוס, שמונה על־ידי הגרמנים והיה ידוע בעמדתו האוהדת להם, אל שגריר גרמניה ביוון, אלטנבורג. באיגרתו מבקש לוגוֹטִטופולוס מהגרמנים לא רק הפסקת הגירוש של יהודי סאלוניקי אלא גם החזרת אלה מהם שכבר שולחו למחנות. כן הוא דרש במכתבו שידווח להיטלר עצמו על המתרחש ביוון ועל חלקם של היהודים בשורות הצבא היווני במלחמת אלבאניה נגד האיטלקים, במיוחד סיפור־הגבורה של אלוֹף־המשנה היהודי פרנטיזי, שנפל בימים הראשונים של אותה מלחמה. ראש־הממשלה היווני מן הסתם שיער כי התערבותו לטובת היהודים לא תועיל להם, ואף־על־פי־כן יש עניין בצעדו זה הנוגד את תדמיתו המקובלת. גילויים אחרים של יחס היוונים הוא פניית הארכיבישוף דאמאסקינוס מה־23 במאָרס 1943 לטובת יהודי יוון (שהוזכרה לעיל, בסקירת ספרה של מ' נוביץ'). בין גילויי האהדה האחרים מצד יוונים ליהודים נזכיר עוד את עמדתה האמיצה של לשכת עורכי־הדין של סאלוניקי. לעומת זאת היו גם גילויים עוינים, כגון המושל הכללי היווני של מאקדוניה, שעשה כל שביכולתו כדי להראות לגרמנים את נאמנותו להם ואף היה מזדרז להציע נקיטת אמצעים נגד היהודים עוד קודם שהועברו אליו הנחיות מאת הגרמנים.

מעניינים הדברים המובאים בספר זה על הרב הראשי של יהודי סאלוניקי, ד"ר צבי קורץ. לדברי אנפקידיס, בעת ביקורו של ראש־ממשלת יוון, ראליס, בסאלוניקי, התחנן ד"ר קורץ לפניו כי יתערב בפני השלטונות הגרמניים להפסקת שילוח היהודים לפולין. כתחליף לכך הציע הרב להגלות את היהודים לאי יווני. בהיוודע לגרמנים התערבותו זו של ד"ר קורץ העבירוהו מיד עם משפחתו לגטו בארון הירש ומשם שילחוהו למחנה ברגן־בלזן, שבו הוא נפטר ממחלת טיפוס.

עוד מובא בספר סיפורם של היהודים נתיני ספרד שביוון, אשר משלוח ראשון שלהם הגיע לברגן־בלזן ונמסר לרשויות הספרדיות. הספרדים איפשרו להם לעבור דרך מארוקו ומצרים לארץ־ישראל. גורל אנשי המשלוח השני היה שונה, הם הוחזקו בברגן־בלזן ובמחנות אחרים עד סוף המלחמה, אף כי לא הושמדו על־ידי הנאצים. בספר כלולים פרטים נוספים מעניינים, כגון תעודות רשמיות על השמדת יהודי יאנינה וקורפו או נתונים שונים במקצת על האוכלוסייה היהודית. לפי ספר זה, המסתמך על נתוני הועד היהודי המרכזי של יוון (K.I.S.), שפורסמו בשנת 1945, היה מספר היהודים ביוון ערב המלחמה 77,377 נפשות, מהן נספו במלחמה 67,151 (87%) ושרדו בתום המלחמה 10,226 נפשות.

בסקירה זו כללנו 7 ספרים, והם ודאי לא כל מה שנכתב על שואת יהודי יוון בלשונות אלו. אך יש בדברים להוסיף כמה פרטים או קווים בפרשה זו, העשויים לעניין את הקורא, ואף את החוקר שיפנה לספרים אלה עצמם.

מצבת זיכרון שהציבו היהודים בבית־הקבר
החדש בסאלוניקי, לזכר אחיהם שנספו בשוא

פרשה אחת של הצלה ביוגוסלאביה

צבי לוקר

מנחם שלח, חשבון דמים – הצלת יהודי קרואטיה על-ידי האיטלקים 1941-1943, תל-אביב תשמ"ו, הוצאת 'מורשת' – בית עדות' על שם מרדכי אנילביץ וספרית פועלים, 188 עמודים.

היה להם סכסוך כלשהו עם מלכות יוגוסלאביה קיבלו נתח ממנה תמורת שיתוף-פעולה עם גרמניה הנאצית.

החיבור כתוב במעין התרגשות ולהט. המחבר עצמו היה עד לחלק מההתרחש-ויות והוא מכיר טובה לעם האיטלקי. אמנם ספר זה לעצמו אינו משיג מטרה זו במלואה, באשר הוא מتركז, ובצדק, בהנהגה המדינית והצבאית. לגבי הדיקטטור מוסוליני מגלה המחבר מידה גדולה של סלחנות, תוך כדי הסברים פסיכולוגיים למעשיו ולמחדליו, אם כי מוסוליני היה מוכן ללא היסוס למסור את היהודים בידי הגרמנים ולהפקירם למוות בטוח. שהרי הוא רשם את ה'אין מניעה' שלו על גבי מסמך ברור וקצר – ואין זה רציני לטעון כי הוא לא קרא את המסמך, כפי שניסו להסביר זאת במשרד החוץ האיטלקי לאחר מעשה – וחזר על הסכמתו זו גם בעל-פה בפגישה עם עמיתו היטלר. לאמיתו של דבר, נתאפשרה הצלתם של כשלושת אלפים פליטים יהודים מיוגוסלאביה (לא כולם היו מקרואטיה דווקא; היו ביניהם גם מבוסנה, שאמנם נכללה במדינה הקרואטית, וגם מסרביה) לא רק בחסדי מפקדים ופקידים בכירים. הם ניצלו במידה רבה גם הודות ל'עמך' האיטלקי, הן אורחים (לבלרים במשרדי העיריות הכבירות, שות, כמו בספליט) והן אנשי-צבא בדרגים נמוכים ובינוניים, שנטלו על

מנחם שלח חקר את שואת יהודי קרואטיה, יהדות שהושמדה בקצב מהיר ואכזרי. עבודת הדוקטור שלו בנושא זה היא חיבור מתועד היטב וראוי לצאת לאור בדפוס. בספר שלפנינו עוסק שלח בפרשה אחת, שהיה לה סוף טוב, והיא הצלת מאות אחדות מיהודי יוגוסלאביה, אשר שיחק מזלם או הספיק ממונם כדי להגיע לאזורים שהיו תחת שלטון איטליה או בחסותה.

זוהי פרשה חיובית מבחינה אנושית ומרתקת כסיפור-מעשה, והמחבר הצליח לתארה בצורה נאראטיבית קלילה וברורה. רק תת-הכותרת עשויה להטעות, שכן הודות לאיטלקים ניצלו לא יותר מאשר כ-10 אחוז מכלל יהודי קרואטיה. ההצלה היתה לא של יהודי קרואטיה על-ידי האיטלקים, ככתוב, אלא של יהודים מעטים בידי איטלקים רחמנים וטובים. הספר, שהוא פרי עבודה היסטוריו-גראפית שקודה, מחולק לפי האירועים והפרשיות השונים, וכל פרט ופרט בו מבוסס על עדויות ומסמכים. גם הרקע המדיני (יחסי איטליה-גרמניה, איטליה-קרואטיה 'העצמאית' הקוויזלינגית, ניצול הצ'טניקים הסרבים על-ידי האיטלקים כנגד לוחמי החרות הפארטיזאנים) מתואר אל נכון. יש כאן פן מן התסכוכת היוגוסלאבית לאחר ביתורה וחלוקתה בין גרמניה, איטליה, הונגאריה ובלגאריה – למעשה, כל השכנים אשר

עצירים יהודים מהעיר ראב ביום השחרור, בהתחלת ספטמבר 1943
התצלום מתוך 'חשבון דמים'

גם איזכור פילגשו היהודייה של מוסוליני נראה לא לעניין. אך זה שייך לאופיו הסיפורי של החיבור.

בספר יש גם הגזמות. כך, למשל, ויטוריו מרפורגו מתואר כ'אחד המנהיגים הבולטים של יהדות יוגוסלאביה' (עמ' 41), בעוד שהיה עסקן מקומי מכובד בקהילתו בספליט, ללא תפקיד מרכזי או השפעה ארצית. דוגמה אחרת: היוזם והנשיא של ארגון הסיוע לפליטים של יהודי איטליה 'דלסם', המוזכר בספר לטובה אי-אלו פעמים (למשל בעמ' 40), אך בציון חלקי של שמו (שמו המלא הוא ל'ליו ואלופרה ז'ל, לימים שימש כקונסול כבוד של ישראל בג'נובה, ואף את זה ראוי להזכיר).

דיקונאוטיהן של הנפשות הפועלות בספר, ציונים ביוגראפיים, ביבליוגראפיה מפורטת ומפתח — משלימים את הסוגיות המתוארות היטב. על אף מקצת ההערות וההסתייגויות, הספר שלפנינו הוא בעל ערך היסטורי ומומלץ לעיון. במיוחד מפני שהוא מאיר בהבלטה פרק אחד של הצלה, שהיה נדיר באותם ימים קודרים באירופה הכבושה.

עצמם לעיתים את היוזמה ואת האחריות. בין כדי להעביר בעצמם יהודים שהיו בסכנת-חיים ובין על-ידי עצימת עיניים והתרת מעשי הצלה בידי אחרים או בידי היהודים עצמם. השלמה כזו יש לחפש במקורות אחרים. לעומת זאת, בתור צבא כובש עשו האיטלקים גם מעשים שלייליים. כאן המקום להעיר, שאכן ממשלת טיטו דרשה את הסגרת הגנראל מאריו רואטה, גיבור הסיורב להסגרת היהודים, בתור 'פושע מלחמה'. מבחינתה של יוגוסלאביה היה לדרישה זו על מה לסמוך: הוצאה להורג של פארטיזאנים בתהליך של משפט-שדה; הפקרת פארטיזאנים בידי הצ'טניקים הסרביים, אשר בשנאתם האנטי-קומוניסטית והאנטי-קרואטית העזה, רצחום נפש, ועוד. משמע שכיבוש, במיוחד בעיתות מלחמה באזור רווי ניגודים לאומיים, איננו מעורר אהדה, אפילו הוא מתבצע בידי עם בן-תרבות.

בספר זה מצויים גם תיאורים-רומאנטיים לכאורה (למשל בעמ' 45) בדבר יחסים בין 'נערות יהודיות' ובין 'החייילים הצעירים המרוחקים מבתים וממש' פחתם, שגובלים בפגיעה בטעם הטוב.